

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск III

Одеса 2014

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А.С.», 2014. – 120 с.

У третьому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи, починаючи від доби раннього християнства. До збірки також увійшли праці фахівців-єгиптологів та медієвістів з академічних закладів Києва, Санкт-Петербурга та Кишиневу.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Коректор

Д.К. Погребна

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 14 жовтня 2014 р., протокол №2.

ISBN 978-966-96181-12-11

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

О.О. Романова

**Стела давньогипетського митця Іртісена
(Louvre C 14)***

В статті представлено переклад із давньоєгипетської на українську написів на стелі із музею Лувру (Louvre C 14), яка належить художнику та різб'яру Іртісену, у супроводі коментарів, які дозволяють зрозуміти історичний контекст пам'ятки.

Однією із найбільш цікавих пам'яток Стародавнього Єгипту є стела скульптора Іртісена, який жив за правління царя XI династії Монтугетепи II, об'єднувача Єгипту, що започаткував епоху Середнього Царства. Значення цієї пам'ятки має вагу насамперед для вивчення історії єгипетського мистецтва, адже належить вона митцю, який у власній біографії охарактеризував себе саме як митця, а не як державного чиновника. Цей текст притягував увагу дослідників, і вже був декілька разів перекладений на європейські мови, існує і значна бібліографія його досліджень¹. Тому важливим завданням є введення згаданого

* Автор статті вдячна директору Відділу єгипетських старожитностей Музею Лувру др. Венсану Рондо та співробітникам Відділу за надану фотографію стели Лувр C 14 та за дозвіл на її публікацію. L'auteur de ce papier remercie le Dr. Vincent Rondot, directeur du département des Antiquités égyptiennes du musée du Louvre ainsi que les collaborateurs de ce département d'avoir fourni la photographie de la stèle Louvre C 14 et autorisé sa publication.

¹ Бібліографію до 1962 див. в книзі: Porter B., Moss R. L. B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. V. UPPER EGYPT: SITES. (Deir Rifa to Aswân, excluding Thebes and the Temples of Abydos, Dendera, Esna, Edfu, Kôm Ombo and Philae) / second edition. Griffith Institute. – Oxford, 1962. – P. 98. Тут вказані лише найважливіші пізніші переклади та дослідження: Schenkel W. Memphis, Herakleopolis, Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.–11. Dynastie Ägyptens. – Wiesbaden, 1965. – S. 245–249; Barta W. Das Selbstzeugnis eines altägyptischen Künstlers Stele Louvre C 14. – Berlin, 1970; Quirke S. “Art” and “the artist” in late Middle Kingdom administration // Discovering Egypt from

тексту в україномовний науковий обіг, адже жодного перекладу на українську наразі не існувало. Щоб виправити ситуацію, в статті запропоновано переклад тексту цієї давньоєгипетської автобіографії на українську мову² та коментарі, які мають допомогти зрозуміти його історичний контекст.

Нині стела зберігається в Музеї Лувру, інвентарний номер Louvre C 14. Походить вона із Абідоса, міста в Середньому Єгипті, яке від кінця Давнього Царства було центром вшанування Осіріса. Його культ почав набувати особливої популярності з початком доби Середнього Царства, за якої фіксуються випадки паломництва єгиптян зі всієї території Єгипту³. Паломники залишали свої стели в межах території храму Осіріса та в навколишніх некрополях; тисячі таких комеморативних стел та споруд, які часто називають кенотафами, було залишено в цьому ареалі. Точне місце, де знайшли стелу Іртисена, не відоме. Вперше пам'ятка була опублікована К. Р. Лепсіусом⁴, в публікації була наведена

the Neva: the Egyptological legacy of O.D.Berlev /ed. by S. Quirke. – Berlin: Achet-Verlag, 2003. P. 85–105; Landgráfová, R. It is my good name that you should remember: Egyptian biographical texts on Middle Kingdom stelae / with contribution by Hana Navrátilová. – Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague, Czech Institute of Egyptology, 2011. – P. 80–82. Nr. 27; також фото самої стели було опубліковано в Ägypten 2000 v. Chr.: Die Geburt des Individuums / Herausgegeben von Dietrich Wildung, mit Beiträgen von Günter Burkard, Elisabeth Delange, Alfred Grimm, Sylvia Schoske und Dietrich Wildung. – München, 2000. – S. 63.

² Переклад здійснено за фотокопією стели <http://www.louvre.fr/oeuvre-notices/stele-du-chef-des-artisans-scribe-et-sculpteur-irtysen>, автор мала можливість ознайомитись з пам'яткою безпосередньо в Луврі.

³ Grajetzky W. The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archeology and Society. – London, 2006. – P. 94–95.

⁴ Lepsius K.R. Auswahl wer wichtigsten Urkunden des Aegyptischen Altertums. – Leipzig, 1842. – Bl. IX.

лише прорисовка, а перший переклад здійснив Г. Масперо в 1877 р⁵.

Структурна композиція пам'ятки

Висока прямокутна вапнякова стела із заокругленою верхівкою (висота: 1,17 м; ширина: 0,56 м), містить у верхній частині (частина А) 15 рядків тексту, під якими йде ряд зображень із підписами (частина В), а ще нижче поміщено чотирикутну врізану «плиту» – імітацію «вікна» (частина С), в якому видно зображення власника пам'ятника разом із дружиною за потойбічним бенкетом. Такі плити-вікна за попередніх епох зазвичай були присутні на стелах-псевдодверях у центральній частині композиції. На цій стелі «вікно» вирізане в найнижчій частині пам'ятника.

Ієрогліфи та зображення врізані; як зазначив Г. Масперо, ієрогліфічні знаки колись були пофарбовані у червоний колір – на той час, коли він бачив стелу, на ній ще залишались рештки червоного пігменту⁶.

⁵ Maspero G. The Stele C.14 of the Louvre // Transactions of the Society of Biblical Archeology. – Vol. 5. – London, 1877. – P. 555–562.

⁶ Ibid. – P. 555.

Переклад тексту:**Частина А**

- (1) Гор живий Сема-тауї, Дві володарки Сема-тауї, цар Верхнього і Нижнього Єгипту Са-Ра Монтугетеп, живий вічно.⁷
- (2) Слуга його справжній⁸, той, який перебуває в його серці, який робить постійно все те, що хвалить він щоденно і кожного дня, шанований у Великого Бога Іртисен⁹.
- (3) Жертва, яку дає цар (і) Осіріс¹⁰, володар Бусіріса, та Хенті-іментіу, володар Абідоса, на всіх його місцях (культу) прекрасних і чистих:
- (4) жертвопринесення виходу голосом: тисяча хлібин, глечиків пива, (м'яса туш) биків та птиць, алебастрового посуду (з намащуваннями) і сувоїв полотна, всіляких речей

⁷ Повна царська п'ятичленна титулатура Небгепетра Монтугетеп II, див. Beckerath J. von. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen.* – München–Berlin, 1984. – S. 78–79. Формуляр імені Гора та імені Двох володарок як *smʒ tʒwj* «об'єднувач обох земель» показує, що стела створювалась за третього періоду правління цього царя, і вже за існування об'єднаного Єгипту. Наведення повної царської титулатури на пам'ятниках приватних осіб збереглося в тебанській традиції, і набуло поширення якраз від Монтугетеп II.

⁸ Розширена *bʒk.f* формула, яка за цієї епохи звично вживалась після царської титулатури на означення персонального зв'язку особи з правителем.

⁹ Власне ім'я: Іртисен (*Irtj-sn*), – зафіксоване лише на досліджуваній стелі Ranke H. *Die ägyptischen Personennamen.* Bd. I-II. – Glückstadt–Hamburg–New York, 1935–1952. Bd. I. – S. 42 (18).

¹⁰ Формула пожертв; на стелі Louvre C 14 вирізано формулу-прохання № 2 періоду XI династії згідно з класифікацією У. Барти (Barta W. *Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel.* – Glückstadt, 1968. – S. 46). У Іртисена опущено кінцеву фразу цієї формули: *m hrt-ntr* «в некрополі».

хороших і чистих, хліба підрахунку (?)¹¹, горщиків пива-хамет¹², харчів, які (належать)

(5) володарю Абідоса, напою джесрет¹³, молока (небесної корови) Гесат¹⁴, яке люблять споживати просвітлені душі, для шанованого у Осіріса

(6) та у Анубіса, володаря священної землі, начальника ремісників, писця- рисувальника контурів та різб'яра¹⁵ Іртисена, який каже: я знаю

¹¹ Значення цього місця не зовсім зрозуміле, В. Шенкель припускає, що йдеться про обрахунки хлібів, які мали постачати за договором (Schenkel W. Op. cit. – S. 246).

¹² *h3m.t* Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit. Hannig–Lexica–5. – Mainz am Rhein, 2006. – S. 1975 {24794}.

¹³ Напій *dsrt*, можливо, міцне пиво, як вважає Р. Ганніг Hannig R. Op. cit. – S. 2860 {40399}.

¹⁴ *hdt Hs3t* Hannig, op. cit. – S. 1821 {22467}. (Богиня) Гесат – небесна корова, молоко якої споживають просвітлені душі померлих, про це божество див. Leitz Ch. Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen. Band IV. – Leiden–Paris. – S. 482–483.

¹⁵ Прочитання титулу Іртисена завдає певного клопоту дослідникам. Частина читає його як титул «*sš kḏwt*» «писець-рисувальник контурів» - титул, зафіксований у виданнях: Ward W. A. Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom. With a Glossary of Words and Phrases used. – Beirut, 1982. – P. 166. №1444; Hannig R. Op. cit. – S. 2343 {30251}. Так перекладають, зокрема Г. Сота, С. Кверк, Д. Стефанович Sottas H., Etudes sur la Stèle C.14 du Louvre // Recueil de travaux relatifs a la philologie et a l'archéologie égyptiennes et assyriennes pour servir de la bulletin a la Mission française du Caire. T. 36. – Paris, 1914. – P. 155; Quirke S. op. cit. – P. 86; Stefanović D. *sš kḏwt* – the Attestations from the Middle Kingdom and the Second Intermediate Period // Art and Society. Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 13–15 May 2010 / Edited by Katalin Anna Kothay. – Budapest, Museum of Fine Arts, 2012. – P. 189. Ці майстри малювали контури ієрогліфів та зображень на будь-яких матеріалах (тобто їх можна назвати також художниками), а потім ремісники прорізували чи вирізували ці

(7) таємницю письма бога¹⁶, спосіб проведення святкових церемоній, будь-яку магію¹⁷, я оволодів¹⁸ нею, і нічого із неї не пройшло повз мене.

знаки та зображення. Як зазначив С. Кверк, саме стела Іртисена показує, що майстри-рисувальники працювали із різними матеріалами (Quirke S. Op. cit. – P. 96). Як засвідчує подальший текст стели, саме цим і займався Іртисен. У вказаній роботі Данієли Стефанович представлено список згадок цих титулів в інших документах Середнього Царства (Stefanović D. Op. cit. – P. 185–198). А С. Кверк показав, що за доби Середнього Царства майстри-рисувальники контурів були об'єднані в окремі підрозділи - *w^rrt*, на чолі зі своїми начальниками *imj-r3 w^rrt n sšw-ḳdwt* (Quirke S. Op. cit. P. 91, 96). Але детальне обстеження ієрогліфів показує, що після терміну *sš* «писець» в тексті йде не *ḳdwt*, а інший термін: *gnwtj* (Ward. Op. cit. – P. 181. № 1561; Hannig. Op. cit. – P. 2532 {34644}), що означає поняття «різб'яр», «скульптор». Воно вживалось як для позначення майстра, що володів мистецтвом прорізування ієрогліфічних знаків та графічних зображень (умовно використаємо сучасний термін барельєф), чи їх висікання (горельєф), так і вирізування тривимірного образу, тобто статуї. Саме як «писець та різб'яр» (Schreiber und Bildhauer) перекладає це місце В. Шенкель (Schenkel W. Op. cit. – S. 246), а також Р. Ландграфова (Landgráfová, R. Op. cit. – P. 81). Судячи з самого тексту на стелі, Іртисен вмів і різьбити також. Тому в перекладах часто зустрічаються поєднання обох титулів: «писець-рисувальник контурів та різб'яр/скульптор» (Maspero G. Op. cit. – P. 538; Barta W. Das Selbstzeugnis... - S. 63-64; Stefanović D. Op. cit. – P. 189).

¹⁶ Письмом бога єгиптяни називали ієрогліфіку.

¹⁷ *hk3* – магія, закляття, магічне мистецтво (Hannig R. Op. cit. – S. 1783-1785 {22034}). Мистецтво магії за уявленнями єгиптян давало владу над чимось чи кимось. В руслі такого розуміння С. Кверк цей пасаж переклав як «every strategy of power, I mastered it, without (anyone) surpassing me» (Quirke. Op. cit. – P. 86).

¹⁸ На можливість перекладу дієслівного речення *ḫpr.n.(j) sw* як «(I) mastered it» вказував ще А. Бадаві (Badawy A. The stela of Irtysen // Chronique d'Égypte. – Bruxelles. T. 36 (1961). Nr. 71-72. – P. 271, 272 note c)), з посиланням на А. Гардінера (Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. Third edition, revised. – Oxford, 1978. – P. 557).

(8) А також я митець, майстерний в своєму ремеслі, той, хто дійшов до вершини, через те, що вивчив він його. Я знаю пропорції сітки квадратів¹⁹.

(9) та дотримання стандарту²⁰, як відсікти чи врізати, вкарбовуючи (вглиб) чи викарбовуючи (назовні), для того, щоб опинилась (кожна)²¹ частина тіла на своєму місці. Я знаю рух статуї,

(10) ходу жіночої постаті, положення 11 птахів²², позу окремого полоненого, погляд одного ока на інше, нажаханість обличчя кочівників.

¹⁹ *R3w-bg3w* – Hannig R. Op. cit. – S. 1449 {17421}. Імовірно, що йдеться про сітку квадратів певної довжини, яка наносилась на стіну, і за допомогою якої єгипетські майстри малювали та прорізували зображення, відмірюючи за квадратами пропорції фігур. Точне значення вислову *R3w-bg3w* не зовсім зрозуміле, оскільки слово *bg3w* не зустрічається в інших джерелах. Марсель Бо вбачав в слові *bg3w* «цемент», чи якусь речовину, що зв'яже розчин і приводить до його затвердіння, а весь вислів тлумачив як *r phr bg3w* «malaxer (gâcher) les ciments» (Baud M. Le métier d'Irtisen // Chronique d'Égypte. – Bruxelles. Т. 13 (1938). Nr. 25. – P. 25, 26). Г. Масперо, Г. Сота та Дж. Уїлсон вбачали в цій фразі термін для позначення рівня нільської повені (Maspero G. Op. cit. – P. 561; Sottas H. Op. cit. – P. 157–158; Wilson J. A. The Artist of the Egyptian Old Kingdom // Journal of Near Eastern Studies. – Vol. 6. No. 4 (1947). – P. 245). А. Бадаві вказав, що *r3w* – це архаїзована форма від терміну *r3* “part, chapter” (Badawi A. Op. cit. – P. 272, note f). На думку В. Шенкеля значення терміну *bg3w* варто пов'язувати із омонімічним терміном *bg3w* «тонути» (про корабель), «йти під воду»; на стелі Іртисена він вжитий у абстрактному значенні: врізаний рельєф ніби «втоплений» в поверхню каменю (Schenkel W. Op. cit. – S. 247. Anm. e)).

²⁰ Очевидно, йдеться про канон пропорцій, саме так вислів *F3t nt tp-hbs* розуміє Р. Ганніг (Hannig R. Op. cit. – S. 964 {11667}).

²¹ Дослівно: «щоб прийшла частина тіла до свого місця».

²² Baud M. Op. cit. – P. 28; Quirke S. Op. cit. – P. 87. Це місце також є проблемою для прочитання, різні дослідники дають різне розуміння. Так, перший перекладач, Г. Масперо, побачив тут «дві руки Гора» (Maspero G. Op. cit. – P. 561); Дж. Уїлсон, і слідом за ним А. Бадаві перекладали як «позиція миті» (Wilson, Op. cit. – P. 245; Badawi A.

(11) Положення руки, яка закидає гарпун на гіпопотама, крок того, хто біжить. Я знаю, як зробити фарбу²³ та компоненти, що до неї входять (?),

Op. cit. – P. 271), В. Шенкель вважав, що йдеться про «птиць та наземних тварин» «Vogel und Landtier» (Schenkel W. Op. cit. – S. 247. Anm. k)). Нещодавно Сільві Ковілл запропонувала читати цей пасаж по-іншому (Cauville S. Des bâtons et des oiseaux (stèle Louvre C14 – XIe dynastie) // *Göttinger Miszellen.* – Bd. 228 (2011). – S. 5–8). Вона вбачає тут перелік скіпетрів, зображати які нібито вмів Іртісен. Але орфографія цього пасажу не дає змоги підтвердити таке бачення, оскільки, якщо слідувати читанню Сільві Ковілл, то варто припустити, що саме цей фрагмент тексту записаний дуже дивною орфографією: в одних випадках лише ідеограмами, в інших – лише окремими фонемами чи морфографемами без фонетичного доповнення, а також без граматичних графем. Більш того, окрім першого слова, в усіх інших нібито пропущені ще й детермінативи, які заміщені знаком риски. Але текст в інших місцях цієї стели вирізаний дуже коректно, як і належить текстам XI династії, ідеограми урівноважуються фонетичним доповненням, графемами, що показують граматичні закінчення чи зв'язки, теж виписані, як і детермінативи. Тому читання С. Ковілл не виглядає переконливим.

²³ *Imyt Hannig R.* Op. cit. – S. 248 {2501}. Читання цього місця також викликає певні складності. Найбільш доречним видається переклад Шенкеля (Schenkel W. Op. cit. – S. 248, Anms. d), e)). Г. Масперо вважав, що йдеться про вміння робити амулети, які захищають від вогню і води (Maspero G. Op. cit. – P. 561, 562). Трохи інше тлумачення у М. Бо та Бадаві: перший дослідник вважав, що в тексті йдеться про інкрустацію декорації (Baud M. Op. cit. P. 30), другий – що ідеться про «Baked (objects) (enamels?)» та «(Things) cast» (Badawy A. Op. cit. – P. 272, 273, notes o), p). Від періоду додинастики єгиптяни створювали штучний камінь – так званий єгипетський фаянс; спершу це був глазурований композит, що наносився на певну основу, поступово навчилися виробляти фаянс, єгипетську фріту та скло (Nicholson P. T., Peltenburd E. *Egyptian faience // Ancient Egyptian Materials and Technologies / ed. by P.T. Nicholson and A. Shaw.* – Cambridge, 2000. forth ed. 2006. – P. 177–194). Цілком можливо, що Іртісен дійсно говорив про створення не просто стійкого барвника, а кольорового (синьо-зеленої палітри) штучного матеріалу, швидше за все єгипетського фаянсу, з якого відливали фігурки чи інкрустації. Справа в тому, що

(12) так, щоб не дозволити спалити їх вогню і щоб не змила вода також.

(13) Не було це осягнуто ніким²⁴, окрім мене одного, а також мого старшого сина, який від тіла мого. Наказав бог, щоб здійснив він (це), і осягнув

(14) він це. Спостерігав я майстерність²⁵ його у виконанні обов'язків начальника робіт із різними коштовними матеріалами, починаючи від срібла із золотом

(15) і закінчуючи слоноюю кісткою та ебеновим деревом. Жертвопринесення виходу голосом: пожертви тисяча хлібин, глечиків пива, тушок биків і птиці, алебастрового посуду (із намащуваннями), сувоїв полотна, будь-яких речей прекрасних і чистих для шановного Іртисена, прекрасного та виправданого голосом, народженого Ідут²⁶, виправданої голосом.

і для синьої (синьо-зеленої) фарби і для створення виробу з єгипетського фаянсу єгиптяни використовували один і той же хімічний склад речовини; коли його обпалювали в формах, маса тверділа і виходив виріб, необпалену масу використовували як барвник (Nicholson, Peltenburd. Op. cit. – P. 178).

Ще трохи по-іншому це місце розуміє С. Кверк, який вважає, що йдеться про фарби та матеріали «for putting us down =(outlining us?).....» (P. 87), однак В. Шенкель обґрунтував малоймовірність читання графеми n та нібито трьох рисок після неї як займенника першої особи множини.

²⁴ За загально визнаною думкою єгиптологів це речення демонструє закритий характер знання (науки), доступ до якого був строго регламентований, див. Baines J. Restricted Knowledge, Hierarchy, and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions // Journal of the American Research Center in Egypt. – Vol. 27 (1990). – P. 8–9. Як впливає із тексту, Іртисен передав свої знання і вміння лише найстаршому сину. Як засвідчує нижня частина цієї стели, він мав декількох синів, найстаршим із яких названий Сенусерт, який, імовірно, успадкував батькові знання.

²⁵ Дослівно: *prwt ꜥwj-fj* «те, що виходить (із) рук його», або «виходження рук його».

²⁶ *Idwt* – ім'я матері Іртисена.

Частина В

Під текстом зображено сім постатей, що стоять; вони показують сім'ю власника стели. Іртісен та його дружина обернуті вправо, решта – у зворотному напрямку, обличчям до постатей подружжя.

(1) Підпис біля зображення власника стели зі скіпетром та великою палицею:

Шановний Іртісен.

(2) Підпис біля постаті дружини, яка обіймає чоловіка за плече:

Дружина його улюблена ним Гепу²⁷, виправдана голосом.

(3) Підпис біля зображення людини, що приносить у жертву птицю:

Син його старший, улюблений ним, Сенусерт²⁸.

(4) Підпис біля наступного зображення людини, що приносить у жертву ногу бика:

Син його, улюблений ним Монтугетеп²⁹, виправданий голосом.

(5) Підпис біля наступної чоловічої постаті:

Син його, улюблений ним Самонту³⁰, виправданий голосом.

(6) Підпис біля зображення жінки:

Дочка його, улюблена ним, Кемунет³¹.

(7) Підпис біля останньої постаті:

Син її, улюблений нею Чеменен³², виправданий голосом.

Частина С

Написи над зображенням власника стели та його дружини за жертвовним столом:

Жертвопринесення виходу голосом хлібом, пивом, тушами биків та птиці, всіма речами прекрасними та чистими для

²⁷ Ranke H. Op. cit. – Bd.I. – S. 238 (14).

²⁸ Ibid. – S. 278 (26).

²⁹ *Mntw-htp-(w)* Ibid. – S. 154 (21).

³⁰ Ibid. – S. 282 (7).

³¹ Ibid. – S. 334(11).

³² Ibid. – S. 393 (5). Це внук Іртісена.

шановного Іртисена, виправданого голосом, шановної дружини його, улюбленої ним Гапу, виправданої голосом.

Короткий історичний коментар

Як вже вказувалось, Іртисен жив за епохи правління царя Небгепетра Монтугетеп II³³ (роки правління: бл. 2055–2004 рр. до н.е., або за короткою хронологією 2008–1957 рр. до н.е), який належав до тебанської XI династії і розпочав своє правління як цар Тебанського регіону та Верхньоєгипетського царства, що співіснувало із царями X династії, які правили у Гераклеополі та контролювали Нижній Єгипет. Через декілька років Монтугетеп починає війну з північними сусідами, ще через певний відрізок часу³⁴ остаточно підкорює конкурентне царство, поклавши край існуванню гераклеопольської династії, та об'єднує всі землі Єгипту в єдину державу. За п'ятдесят років свого правління³⁵ Монтугетеп II проводив енергійну діяльність щодо впорядкування власної держави, що стало основою подальшої блискучої епохи Середнього Царства. Недаремно в історичній пам'яті єгиптян він залишився як один із найславетніших правителів Єгипту, а його культ вшановували за більш пізніх епох. Монтугетеп II відновив військові походи до Нубії та Південної Палестини та встановив контроль над іншими

³³ Див., зокрема, історичну довідку в Оксфордській історії Єгипту: Callender G. *The Middle Kingdom Renaissance (c. 2055-1650)* // *The Oxford History of Ancient Egypt* / ed. by Ian Shaw. – Oxford-New York: Oxford University Press, 2000. – P. 139–144; а також Grajetzky W. *Op. cit.* – P. 19–23.

³⁴ Точну дату чи рік, коли відбулась ця подія, визначити неможливо, як і точну дату чи рік початку війни; вважається, що війна велась приблизно у проміжку між 14 та 41 роками його правління, про хронологію правління та аргументи щодо такого датування див. Seidlmayer S. J. *The relative chronology of the First Intermediate Period* // *Ancient Egyptian Chronology* / ed. by Erik Hornung, Rolf Krauss, and David. A. Warburton. – Leiden-Boston: Brill, 2006. – P. 162.

³⁵ Вважається, що тривалість правління Монтугетеп II становила 51 рік. *Ibid.* – P. 161; Grajetzky W. *Op. cit.* – P. 18.

сусідніми Єгипту землями, організовував військово-торгові експедиції та експедиції до копалень³⁶.

Цей правитель здійснював масштабне будівництво, відновлювались та розбудовувались храми, будувались нові каплиці в низці міст Єгипту; докази його діяльності на цьому терені зафіксовані, зокрема в Дендері, Абідосі, Елькабі, Гебелейні, Тоді, Арманті, Карнаці, Елефантині³⁷. Монтугетеп II спорудив свій заупокійний комплекс в Дейр ель Бахрі³⁸ – одній з долин західної частини Теб. Цей комплекс, не зважаючи на те, що нині він дуже сильно зруйнований, був шедевром єгипетської архітектури, інженерії та мистецтва, він знаменував настання нового етапу у розвитку давньоєгипетської архітектури та мистецтва взагалі. Над його зведенням, як і над зведенням інших культових споруд тебанського регіону, трудилися майстри різних спеціальностей, набрані як із місцевих, так і з мемфіського регіону³⁹. Як зазначив С. Кверк, саме епоха Монтугетепа II, перехідна між незалежністю місцевих написів Першого перехідного періоду і виробництвом мистецьких творів для царської влади вже об'єднаної країни, уможливила таке явище, як автобіографічний текст Іртисена⁴⁰.

Широкомасштабне будівництво на фоні нещодавнього об'єднання країни та припинення міжусобних воєн викликали потребу у значній кількості вмілих майстрів, художників, скульпторів тощо. Праця митців виявилась надзвичайно затребуваною, значення митця, художника, скульптора, архітектора, писця тощо в державі і в суспільстві зросло. Саме

³⁶ Ibid. – P. 19–20.

³⁷ Ibid. – P. 20.

³⁸ Результати розкопок цього комплексу див. Naville E. The XI-th Dynasty Temple at Deir el-Bahari. Part I. – London, 1907; Arnold D. The Temple of Mentuhotep at Deir el-Bahari. – New York, 1979.

³⁹ Allen James P. Some Theban Officials of the Early Middle Kingdom // Studies in Honor of William Kelly Simpson. Ed. by. P. Der Manuelian. Department of Ancient Egyptian, Nubien and Near Eastern Art, Boston Museum of Fine art. – Vol. I. – Boston, 1996. – P. 22; Grajetzky W. Op. cit. – P. 23.

⁴⁰ Quirke S. Op. cit. – P. 87.

це в сумі дало шанс цьому прошарку суспільства просунути свої позиції й породило потребу у саме такому самовираженні особистості. Ці обставини спричинили появу такої зовсім незвичної автобіографії, як у Іртісена. Біографії сучасної їй епохи, які належали підданам тебанських правителів, показували людину як службовця на царській службі⁴¹. Також була розвинута фразеологія ідеальної біографії, але нічого подібного нема в тексті досліджуваної пам'ятки, за винятком вказівки повної титулатури правителя та формули «слуга його справжній...», які замінюють розгорнутий наратив подієвої автобіографії. Титули Іртісена показують, що він не займав провідних посад в державній адміністрації; начальник ремісників – це не така велика посада. Тобто він, по суті, не належав до верхнього прошарку еліти, до якої зазвичай належать ті, хто залишав свої автобіографії. Бажання митця-майстра заявити про своє існування і увічнити свої вміння – це вираження індивідуальності цієї людини. Як припускає більшість дослідників, напевно, текст на стелі Іртісена він сам створив і сам вирізував. Невисока посада свідчить радше на користь цієї версії, як і відсутність фразеології ідеальної біографії.

На жаль, встановити коло пам'яток, безпосередньо пов'язаних зі стелою, проблематично, адже на жодному іншому пам'ятнику епохи нема імені Іртісена, хоч імена Сенусерт, Монтугетеп чи Самонту якраз дуже часто вживані, але поки-що не віднайдено жодного з таких єгиптян, хто б написав, що його батьком був (писець-рисувальник контурів та скульптор) Іртісен. Тому історичний контекст стели варто вишукувати із самого тексту та форми монументу і композиції. Звичайно, Іртісен належав до майстрів, що обслуговували державне будівництво, адже всі ремісники, художники, скульптори, архітектори тощо, перебували на державній службі.

⁴¹ Романова О.О. Добродесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. – Київ, Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 124, 127, 224, 301.

Звертає увагу той факт, що Іртісен серед своїх вмінь називає вміння зобразити позу (прострацію) полоненого та «нажаханість обличчя кочівників». Зображення полонених та іноземців – це сюжети декорації царських комплексів, сцени вигублення ворогів царем, зафіксовані у царських культових комплексах ще за доби Давнього Царства⁴². Вцілілі фрагменти декорації храму Монтутетеп II в Дейр ел-Бахрі теж засвідчують наявність там військових сцен та зображень іноземців⁴³. Схоже, що текст Іртісена може непрямим чином вказувати на його причетність до робіт над царськими монументами. Адже «переляк» на обличчі кочівників – це якраз той вираз, який вони повинні були мати в ситуації, коли цар їх розбиває чи взагалі убиває. Також варто вказати на написання слова «полонений» на стелі, що супроводжувалось детермінативом людини, зв'язаної, що лежить на землі, із голови якої витікає цівка крові, – традиційно так зображували ворогів царя. Тобто, можна припускати, що Іртісен був залучений до виготовлення декорації царських комплексів і, можливо, міг навіть перебувати серед тих майстрів, які створювали декорацію культового комплексу в Дейр ель Бахрі, але на даному етапі нема підстав для того, щоб стверджувати напевне, що він дійсно брав участь у створенні декоративної програми цього храму.

Як вже вказувалось, в Абідосі також зафіксовано обломки скульптури та фрагменти декорації із картушем

⁴² Сцени вигублення ворогів царем зафіксовані в храмах Сагура, Ніусерра, Уніса, Пепі I, Пепі II та на фрагменті блоку, що був повторно використаний в піраміді в Лішті; сцени, на яких цар робить те ж саме вже в образі сфінкса, дійшли від декорації храмових комплексів Сагура, Ніусерра, Уніса, Пепі II, окрім того є сцени битв єгиптян із іноземцями, див. *Ćwiek A. Relief Decoration in the Royal Funerary Complexes of the Old Kingdom. Studies in the Development, Scene Content and Iconography. PhD thesis written under the supervision of prof. Karol Myśliwiec. Institute of Archaeology. Faculty of History Warsaw University. – Warsaw, 2003. – P. 200–211.*

⁴³ *Naville E. The XI-th Dynasty Temple at Deir el-Bahari. Part I. – London, 1907. – Pl. XIV, XV.*

Монтугетепе II (як і його наступника Монтугетепе III)⁴⁴; цей правитель напевно, міг щось добудовувати, реконструювати чи розбудовувати тут; В. М. Ф. Пітрі наводить план будівлі, яка пов'язана із діяльністю вказаних правителів XI династії. Хоча детально охарактеризувати, якого змісту сцени були представлені в цьому абідоському храмі, поки-що проблематично. Але цілком можливо, що Іртісен міг працювати і над монументами, які зводились за наказом царя в Абідосі.

На жаль, не можна з певністю визначити, чи досліджувана стела була зроблена Іртісеном (чи Іртісену майстрами), як частина заупокійної декорації його поховання в Абідосі, чи вона є комеморативним монументом людини, яка опинилась в Абідосі і перебувала тут деякий час, чи то як паломник, чи як майстер, посланий центральною адміністрацією здійснювати якісь роботи в місцевому культовому комплексі. Або, іншими словами, не можна напевно визначити, чи Іртісен був місцевим для Абідосу, хоч ймовірність, що саме цей регіон був місцем його постійного мешкання, мабуть має переважати, зважаючи на форму монументу.

⁴⁴ Petrie W. F. M. Abydos. Part II.1903. – London, 1903. – P. 14–15. Pl. XXIV, LIV.